

**ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗВІДКИ
З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ І
ПРАВОНАВСТВА**

Випуск 5

КОСІНЕНКО О.В.,
асистент
 СТРАДЕЦЬКИЙ Р.В.,
вчитель Шельпахівської
ЗОШ Христинівського
району Черкаської області

КОЛАБОРАЦІОНІЗМ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (на прикладі Христинівського району Черкаської області)

Проблема колабораціонізму в Україні в роки Другої світової війни – одна з "білих плям" вітчизняної історії. Вона майже не вивчалася за радянського часу. Бо, визнання того, що співпраця з гітлерівцями охоплювала всі окуповані землі й усі категорії населення, могла б зруйнувати підвалини міфу про „морально-політичну єдність радянського народу“ й завдати шкоди іміджу соціалістичному ладу перед світовою громадськістю. На неї було накладено табу. Та навіть в наш час багато матеріалів партійних органів, КДБ-СБУ, СМЕРШу залишаються закритими для дослідження через відповідний термін таємності.

В радянській історіографії колабораціонізм, як предмет дослідження був відсутній, а сам термін в історичній літературі використовувався для характеристики окупаційного періоду деяких європейських країн. Стосовно території України, співпраця з окупантами ототожнювалася з діяльністю ОУН-УПА. За радянського часу виходило багато хороших і змістовних праць про факти злочинів окупаційної гітлерівської адміністрації і вермахту на тимчасово окупованій території СРСР. Але проблема колаборантів окремо не розглядалася. Висвітлені лише окремі судові процеси над „зрадниками Батьківщини“ у книзі „Неотвратимое возмездие: По материалам судебных процессов над изменниками Родины, фашистскими палачами и агентами империалистических разведок“ [17, с.360]. При цьому автори книги не торкалися питання про причини колаборації, масштаби цього явища.

Проблема колабораціонізму, зокрема в Україні, залишається актуальною і в зарубіжній історіографії, де обговорюються питання про те, чи співпраця українців з німцями мала якийсь особливий характер з відмінними наслідками, чи була явищем,

характерним для будь-якої окупованої території; чи існувала інша альтернатива для українців у ситуації, що склалася, і якщо так, то яка; чи повинні були українці розділити долю євреїв, поляків та інших етнічних груп, що проживали в Україні; коли колабораціонізм був зрадою, а коли – виявом здорового глузду та інстинкту самозбереження. У деяких працях висловлені твердження про відсутність колабораціонізму в чистому вигляді, про колабораціоністів як „патріотичних зрадників“ і навіть про колабораціонізм як різновид фашизму [16, с.48].

Таким чином, проблема колабораціонізму потребує уваги й активного дослідження як складова частина історії Другої світової війни, тому що колабораціонізм як міжнародний феномен не обійшов стороною Радянський Союз, зокрема й Україну, маючи тут низку специфічних рис і особливостей. За словами відомого російського дослідника М. Семиряги, автора першої в сучасній російській історіографії фундаментальної узагальнюючої монографії з проблеми колабораціонізму в Другій світовій війні, за чисельністю громадян, які в різних формах співпрацювали з окупантами, СРСР перебував на першому місці серед інших країн Європи, які постраждали від окупації. Отже, без об'єктивного дослідження цієї проблеми неможливо правдиво відтворити історію України та її народу в трагічний період німецької окупації [22, с.863].

Окупаційна політика гітлерівців на території України висвітлена на сторінках книги „Безсмертя. Книга Пам'яті України“. В ній зазначається, що органи місцевого управління, діяли під контролем і в умовах повної залежності від німецьких органів влади. Проте, навіть у такій фундаментальній праці, об'єктивного осмислення колабораціонізму немає [2, с.944].

Врешті-решт необхідно констатувати відсутність в Україні жодного узагальнюючого монографічного дослідження з проблеми, а також те, що ще донедавна вона спеціально не досліджувалась і не виділялася в самостійний об'єкт наукових пошуків вітчизняних істориків. Для публікацій, які іноді з'являлися, характерними були їх обмежена джерельна база, що часто має дуже суперечливий характер, а також апеляції до праць зарубіжних істориків і зарубіжних збірників документів [16].

Слово „колабораціонізм“ не є однозначним і з терміноло-

гічної точки зору, тому що за виразом львівського дослідника А. Боляновського, перекладається двояко – як співпраця і як злочинна співпраця. Отже, тема колабораціонізму й нині, понад 60 років після нападу Німеччини на Радянський Союз, ще залишається „білою плямою“ кривавої історії німецько-фашистської окупації України і зберігає не лише академічне значення. Тим важливішими є перші спроби, що здійснені сучасними українськими істориками в якісно нових політичних, ідеологічних та історіографічних умовах у напрямку наукового, неупередженого, позбавленого стереотипних і спрощених підходів, передусім концептуально-теоретичного осмислення цього надзвичайно складного й болючого аспекту вітчизняної історії.

Реалізуючи ці завдання, сучасні українські історики, на основі загальних суспільних критеріїв, вважають доцільним класифікувати колабораціонізм за кількома основними ознаками, між якими часто важко віднайти чітку межу. Вони виділяють такі форми колабораціонізму, як політичний (зокрема ідеологічний, переважно добровільного характеру і найменш поширений); більш поширений військовий (місцева самооборона, допоміжна поліція, охоронні батальйони, служба на допоміжних посадах у вермахті тощо); економічний, який виявився найбільш масово і був здебільшого вимушеним у зв'язку з необхідністю виживання населення України, що опинилося на тривалий період під окупацією та повинно було скоритися силі окупанта й працювати на нього; побутовий, який залишається найменш вивченим.

У центрі уваги вітчизняних науковців є питання про причини, мотиви, джерела, масштаби і вияви колабораціонізму. Сучасні історики, констатуючи загалом нетиповість цього явища для українського народу, звертають разом з тим увагу на його поширеність, масовість, перехід досить великої кількості людей, хоча і незначної порівняно з основною масою населення, на службу до окупантів; на поступове підвищення ролі колабораціонізму, викликане крахом планів Німеччини на перемогу над СРСР у „блискавичній війні“ та браком власних сил і резервів для ведення бойових дій і охорони окупованих територій. Вони вважають співпрацю окупантів з населенням загарбаної України неминучим наслідком окупації, а його співпрацю з окупаційними владними структурами, в свою чергу, складником окупаційної політики німецької влади, особливим явищем і реакцією частини населення України на захоплення її території нацистською

Німеччиною, формою примирення з існуючим станом справ і пристосування населення окупованих територій до нової екстремальної ситуації.

Про масштаби колабораціонізму свідчать і наведені в сучасній історіографії дані американського дослідника І. Каменецького про перебування на службі в збройних силах Німеччини наприкінці 1944 р. 220 тисяч українців. А про чисельність „української допоміжної поліції“ в рейхскомісаріаті „Україна“, за словами М. Ковалю, можна судити з того, що за штатним розкладом вона мала налічувати 1 % населення, тобто 250 тисяч чоловік, і незаміщених посад, як правило, не було. З огляду на це М. Коваль підсумовує, що злочини окупантів в Україні не були б такими масштабними без сприяння частини місцевого населення [12, с.127-128]. Слушним вважається й висновок А. Боляновського про залежність масштабів і характеру колабораціонізму визначальним чином від місцевих умов, про його ширшу базу в регіонах, де існували гострі національні антагонізми й нерозв'язані соціальні проблеми [6, с.528]. Має рацію І.С.Кульчицький, зауважуючи, що далеко не всі схилилися до колабораціонізму, а в основному це ті хто не міг відрізнити радянського політичного режиму від самої країни та її національних інтересів і йшли в окупаційні органи, поліцію, каральні підрозділи [15, с.11-12].

Свій погляд на проблему пропонує київський науковець О. Потильчак, який до причин виникнення колабораціонізму та його поширення в українському суспільстві в конкретних умовах воєнного лихоліття, формування його потенційно широкої соціальної бази відносить не тільки реалії тривалого комуністичного правління, негативний досвід радянської дійсності і зростання незадоволення репресивною політикою радянської влади в передвоєнний період, але й сприятливу для німців на початку війни військово-стратегічну обстановку, активну, широку і масовану нацистську пропаганду, національно-державницькі прагнення певної частини українського суспільства та її сподівання збудувати з німецькою допомогою власну державу; поширену серед людей переконаність у справедливості, пунктуальності та раціональності німецької нації [21, с.205].

Нестандартними і важливими для наукового осмислення проблеми колабораціонізму є висновки окремих українських істориків (Я. Грицак, Ю. Киричук) про різні, зокрема територіальні, часові, вікові виміри колабораціонізму, який не обов'язково засві-

дчував солідарність з ідеологією і практикою фашизму; про необхідність розрізняти примусовий (вимушений) і добровільний колабораціонізм, різні й неоднозначні мотиви останнього (кар'єрно-меркантильні і честолюбні міркування, ідейні позиції, страх перед репресіями окупантів і прагнення вижити в умовах жорстокого терористично-грабіжницького окупаційного режиму і девальвації людського життя, досягнення політичних цілей, що не мали нічого спільного з нацистським режимом); через брак чіткої роздільної лінії між колабораціонізмом і Опором, наявність численних градацій та відтінків людської поведінки; про те, що більшість населення окупованих територій займала позицію саме між цими двома полюсами [14, с.259-274].

Цікаву точку зору на проблему вимушеного і добровільного колабораціонізму висловив О. Потильчак, розглядаючи їх як наслідок цілковито об'єктивного розколу радянізованого українського суспільства в результаті впливу реального конфлікту двох тоталітарних систем, який поставив людей перед необхідністю вибору. Вважаючи явище добровільного колабораціонізму поширеним, автор констатує складність його точного кількісного визначення за допомогою наявних архівних матеріалів [21, с.143].

У контексті висновків про різний територіальний вимір добровільного українського колабораціонізму Н. Антонюк, Я. Грицак І.Ю. Киричук розглядають його відмінності в рейхскомісаріаті „Україна“, де окупанти не виявили готовності співпрацювати з українцями і де частка українського добровільної співпраці була найменшою, а окупаційний режим Е. Коха – найжорстокішим (Ю. Киричук), і в Галичині, де німці дійсно заохочували українців до колабораціонізму (Я. Грицак) і де він був найзначніший (Ю. Киричук), а політика німецької влади – менш жорстока (Н. Антонюк). На думку дослідників, це відбувалося внаслідок особливого статусу Генерального Губернаторства як майбутньої території рейху, колишньої приналежності Галичини до німецькомовного світу, бажання губернатора дистрикту „Галичина“ О. Вехтера відновити старі німецько-австрійські впливи і зберегти спокій і стабільність у цьому стратегічно важливому краї, наближеному до зони воєнних дій [14, с.259-274]. За словами Ю. Киричука, в умовах вехтерівського експерименту добровільний колабораціонізм породжував надію на можливість домогтися реалізації національних інтересів шляхом співробітництва з існуючим режимом [15, с.95-100].

Суттєвого значення набувають висновки сучасних вітчизняних дослідників про мотиви і причини суперечливого, неодномірного явища, яким були українські солдати в мундирі ворога-чужинця і які розглядаються в контексті не тільки прислужництва та угодовства, а й політичних міркувань (мрія про суверенну Україну, ненависть до сталінізму), безвихідності становища (німецький полон, страх перед НКВС і неминучими таборами), бажання помститися за пережиті кривди, утопічні, як виявилось, сподівання українського політикуму на визнання Німеччиною самостійницьких політичних вимог і створення озброєного й навченого українського національного війська як знаряддя боротьби за державність. Свій погляд на даний аспект проблеми пропонують київські історики Н.Руденко і А.Русак, вважаючи головною причиною виникнення на боці Німеччини антирадянських національних військових формувань спотворене і спрощене розв'язання національного питання в СРСР сталінським керівництвом, прагнення представників населення різних національностей у тимчасовому союзі з німецькими правлячими колами здобути суверенітет і незалежність своїх національних, державних інститутів [16].

Аналіз часового виміру українського колабораціонізму призвів Ю. Киричука до висновку про обумовленість політичної позиції українства в 1941 р. не симпатіями до А. Гітлера, а ненавистю до колоніального ярма і прагненням до визволення; про її аналогічність позиції тих політичних сил, зокрема в індійському, індонезійському, бірманському національно-визвольних рухах, які боролися за створення власної національної держави і діяли за принципом „ворог мого ворога - мій друг“. Про український колабораціонізм як справжню форму співробітництва з окупантами Ю. Киричук вважає доцільним говорити з початку 1942 р., коли вони на практиці продемонстрували суть своїх планів [15, с.95-100].

Не можна залишити поза увагою і міркування Ю. Киричука про ставлення німецького чинника до українського колабораціонізму як до допоміжної сили для „економії дорогоцінної германської крові“ і виконання найбруднішої чорнової роботи; про відведення ним своїм українським прихильникам ампула „політичних двірників“ [14, с.260].

У контексті наукового дослідження проблеми колабораціонізму заслуговує на увагу запропонований А.Боляновським аналіз факторів, що визначали взаємини між українським населенням і окупаційною адміністрацією, впливали на їх ускладнення та загострення, перешкоджали широкомасштабному співробітництву окупаційної влади з українським населенням і унеможливлювали встановлення нормальних стосунків між ними. До них віднесені, наприклад, трактування окупантами українців як неповноцінного слов'янського народу, незацікавленість у рівноправній співпраці з ними і намір за допомогою терору і репресій звести їх до ролі другорядної народності; окупаційна політика в рейхскомісаріаті „Україна“ („як у ставленні до негрів“), що швидко руйнувала „довіру і усердя українців“; заохочувані „згори“ некомпетентність, невміння, дилетантство, брутальність окупаційної влади на місцях, які одночасно з трагічними демографічними і матеріальними втратами підірвали престиж Німеччини, віру частини українців у перспективність майбутньої підтримки нею українського національно-визвольного руху [6, с.58-59]. З огляду на це обґрунтованими й об'єктивними є висновки вченого про незначні підсумки залучення українського населення до співпраці з окупаційною владою і неефективність відповідних спроб останньої та їх практичних наслідків; про кризовий характер українсько-німецьких відносин, що визнавалося самими німцями; про невиправданість сподівань на співпрацю значної частини українців, які все ж таки були змушені емігрувати, або, залишившись на батьківщині, піддавалися тривалим переслідуванням. На підставі проведеного аналізу взаємин українського населення з німецькою окупаційною адміністрацією, зважуючи на невирішеність в СРСР національних і соціальних проблем, А. Боляновський приходить до важливого висновку про наявність на території України в 1941-1944 рр. двох воєн, головною з яких була німецько-радянська, а „під нею“ – громадянська війна між прихильниками й опонентами комуністичної системи.

В роботі О.Марушенка розглянуті питання сучасної української історіографії та проблема колабораціонізму в роки гітлерівської окупації України. Він наголошує, що колабораціонізм в роки війни залишається „однією з найбільш складних, контрверсійних і найменш досліджених проблем сучасної української

науки“ і констатує, що в Україні й сьогодні немає жодного узагальнюючого монографічного дослідження з даної проблеми. Дослідник підкреслює, що дана проблема потребує ретельного дослідження в якісно нових політичних, ідеологічних, історіографічних умовах у напрямку неупередженого наукового підходу, „концептуального осмислення цього надзвичайно складного і болючого аспекту вітчизняної історії“ [16, с.47-62].

Із розглянутих нами наукових робіт найбільш фундаментальним дослідженням по темі колабораціонізму вважаємо монографію доктора історичних наук Шайкан В.О. „Колабораціонізм на території рейхскомісаріату „Україна“ [29]. В ній та ряді інших робіт автор комплексно розглядає дану тему на території рейхскомісаріату „Україна“ та військової зони, введено в науковий обіг велику кількість раніше невідомих матеріалів [27;28]. Проте, навіть дана монографія не містить конкретних матеріалів по колаборації на території Черкащини.

Підсумовуючи вивчення проблеми економічного колабораціонізму в Україні в роки нацистської окупації, автор робить обґрунтований висновок про вплив німецької окупаційної політики з її терором, заграванням з населенням, видимістю національної і соціальної орієнтованості й матеріального заохочення окремих категорій населення, відверто пропагандистськими заходами на поглиблення розколу українського суспільства, на відмінність виявів економічного колабораціонізму серед його різних груп [21, с.205].

Таким чином, у сучасній українській історіографії спостерігаються багатообіцяючі зрушення в постановці та дослідженні проблеми колабораціонізму, яка перетворюється в один із самостійних напрямів наукових зусиль вітчизняних науковців; висловлені різноманітні та оригінальні, часом дискусійні та полемічні погляди на ряд її головних аспектів. Стартовим моментом для активізації дослідницьких зусиль істориків можна вважати визнання факту співпраці деякої частини українського суспільства з німецькими окупантами, а головними завданнями – розв'язання питання, наскільки поведінка українських колабораціоністів була добровільною, а наскільки вимушеною, і в якій мірі вона відбивала ставлення українського суспільства до німецького режиму, а також спростування спроб „націоналізувати“ співпрацю з окупантами і тверджень про особливу схильність українського народу до колабораціонізму, яке є одним із численних

міфів, що не стільки роз'яснюють, скільки затемнюють справу.

Залишаючись цілком самостійною науковою проблемою, колабораціонізм в Україні в роки німецько-радянської війни та нацистської окупації потребує подальшого ґрунтовного дослідження на дисертаційному, археографічному й монографічному рівнях, чому сприятимуть введення в науковий обіг нових масивів джерел і архівних документів, яких ще не торкалася рука дослідника, зокрема, в архіві СБУ і державних архівах України й інших держав, ретельне вивчення яких дає уяву про процеси, що відбувалися на окупованих землях України в 1941-1944 рр.

Отже, сьогодні вітчизняні історики, спираючись на загальні суспільні критерії, класифікують колабораціонізм, як політичний (або ідеологічний), який був на окупованій території України найменш поширений і добровільний з а характером. Вони виділяють також військовий, економічний, культурний, побутовий колабораціонізм і стоять на позиції, що необхідно розрізняти його як вимушений і добровільний. Схильною до колаборації була частина українського суспільства, яка не приймала радянський режим, або нейтрально ставилася до будь-якого режиму й однаково служила усім, пристосовуючись і переслідуючи свої інтереси.

По всій території рейхскомісаріату „Україна“ і зоні військової окупації під пильним контролем гестапо та німецької адміністрації створювалися українські обласні, міські, районні та сільські органи місцевого управління [2, с.177]. В Умані було організовано обласний комісаріат (гебітскомісаріат), якому підпорядковувалися інші райони: Христинівський, Тальнівський, Маньківський, Бабанський, Ладизинський. Вся цивільна влада в області (гебіті) належала гебітскомісаріату Петерсену [26, с.306]. Ще один гебіт був створений окупантами в м. Звенигородці. Тут була створена служба СД, яка проводила розстріли комуністів і радянських активістів. Крім того, при концтаборі „шталаг“ № 345 (м. Сміла) знаходився оперативний відділ, що займався агентурною і слідчою роботою серед військовополонених. З них і були створені навчальні команди. Так, навчальна команда „Гіва-1“ була набрана з добровольців російської та української національностей. Була евакуйована разом з контабором на Захід в кінці 1943 р.

„Гіва-2“ проводила навчання добровольців татарської, вірменської, інгушської та грузинської національностей. У вересні 1943 р. виїхала в невідомому напрямку.

„Гіва-3“ складалася з добровольців казахської національності. Восени 1943 р. переведена до м. Кіровоград. Подальша доля невідома. Кількісний склад кожної навчальної команди „Гіва“ доходив до 200 чоловік [1, с.124-126]. Дані команди відігравали значну роль у допомозі адміністраціям концтаборів по виявленню „небажаних“ осіб, у виявленні партизанських загонів і підпільних груп. Про ефективність їхньої „роботи“ може свідчити розгром партизанського загону у с.Чорна Кам'янка, де переодягнутий партизанами загін легко ввійшов у довіру до місцевих жителів, які нічого не підозрюючи, познайомили їх з місцевими партизанами, які були схоплені і розстріляні. За свідченням В.В.Кадищева, що був у концтаборі м.Тальне, за викритого і задушеного провокатора, німці розстріляли 15 полонених [3, с.21].

На завершальному етапі війни та у повоєнні роки органами було виявлено 105 агентів німецьких розвідшкіл [29, с.386]. Для порівняння тільки у смілянській розвідшколі „Гіва“ їх було близько 600 [1, с.124].

В районних центрах створювалися міські громади, які очолювали бургомістри, на чолі кожного району стояв призначений окупантами голова, в селах порядкували старости. На кожну дільницю районною управою призначався дільничний уповноважений, який розглядав побутові, трудові та житлові питання: виписував наряди на виконання трудової повинності і стежив за їх виконанням, перевіряв санітарний стан та житлові умови мешканців будинків та інше.

В кожному населеному пункті влада зосередилася в старости („пана голови громади“) та поліцаїв. У більшості випадків їх рекрутували з місцевих жителів. Староста відповідав за реєстрацію населення, виконання встановленої трудової повинності, стягнення податків та інше. Утім, справжнім господарем на селі був німецький сільгоспінспектор (дільничний комендант, „пан“). Йому підпорядковувалась округа, до якої зазвичай входило 10-15 сіл. Цей урядовець визначав план посіву сільгоспкультур та здачі врожаю, персонально стежив за роботою селян [26, с.294].

Нам вдалося зібрати матеріали по 15 селах району (неоціненну допомогу нам надали вчителі історії району) із 28 наявних. В процесі дослідження ними і нами було опитано 50 респон-

идентів – людей похилого віку, які пережили окупацію. Їх свідчення є безцінними, бо дають можливість на місцевому матеріалі дослідити явище колаборації. Згідно цих даних у кожному з 15 –ти досліджених сіл була сільська управа (47 старост та їх помічників), у 8-ми населених пунктах були створені поліцейські дільниці (63 поліцаї). Деякі респонденти не можуть відрізнити поліцейську дільницю від сільської управи. Проте добре пам'ятають колаборантів і те, що вони творили.

Так, за спогадами жительки с. Талалаївка, під час окупації в їх село прийшов чоловік з Теплика купити корову. Корову купити не вдалося – повертався додому з грішми. За селом його наздогнав староста К.Р.Т. з поліцаями Р.Л.Д. та А.Р.Б., почали вимагати віддати гроші. Він не віддав, то його на смерть забили і в кущах закопали. А дві жінки з села це все бачили, тільки нікому не сказали, бо сильно боялися. Вже як прийшла дружина померлого в село питати за чоловіка, то ті жінки їй тихенько показали, де він похований, а вона тихенько забрала покійника додому [23, с.3].

В цьому ж селі поліцаї заарештували комуніста (згодом його розстріляли в Христинівці), а його дружину з дітьми хотіли втопити в криниці, але якимось минулося. В селі Пеніжково поліцаї приймали участь в арештах комуністів і активістів, їх вивезли до „думанської ями“ і розстріляли [23, с.5].

Поліцаї приймали участь у реквізиціях худоби, особистого майна, а в 1943 р. німці і поліцаї на території села заготовляли теплий одяг. „Посприяли“ поліцаї і вивезенню молоді до Німеччини. Спочатку набір здійснювали за списками сільської управи і відправили 150 чоловік. Але в подальшому, коли молодь активно починає противитись вивезенню, поліцаї влаштовують облави. Загальна кількість вивезених до Німеччини 386 осіб і значна їх частина на совісті німецьких „помічників“ [23, с.6-7]. Серед поліцаїв траплялися такі „ідейні“, що відправляли на роботу в Німеччину навіть власних дітей [23, с.8]. Подібна ситуація була і в інших селах району. Проте не всі були катами свого народу, були і такі, що попереджали односельців про облави, звільняли заарештованих. Добре ставлення до односельчан в період окупації після визволення села врятувало місцевого старосту - М.В.Ю. Був заарештований органами НКВС, проте на сходці села люди

виступили на його захист, його було виправдано і ніяких покарань він не поніс. Подібний випадок трапився і в с. Веселівка, де старосту вибрало село. По приходу Червоної Армії його арештували, але за нього заступилося село. Його відправили на роботи в шахтах Донбасу [23, с.9].

Драматичним виявилось життя і шельпахівського голови сільської громади - П.О.Д. (до війни його сім'я була розкуркулена). На цю посаду його обрало село. З лютого 1942р. з ним встановлюють зв'язок партизани. Він через довірених людей допомагає їм хлібом, іншими продуктами харчування, явочними квартирами. Рятуює вже заарештованих орадівськими і христинівськими поліцаями партизан, переховує і відправляє до партизанського загону чоловіка і жінку єврейської національності, що втекли із Талалаївського концтабору, допомагає сім'ям партизан та комуністів. Після визволення села усі колаборанти крім нього були засуджені до різних термінів ув'язнення, а його врятувала довідка видана командиром і комісаром партизанського загону ім. Леніна Другої партизанської бригади ім.Сталіна. Крім того колишні партизани посвідчили, що при його безпосередній допомозі вони роззброїли заячківських поліцаїв: забравши в них 8 гвинтівок, 1 наган, 10 шт. гранат, 1500 шт. патронів. По визволенню села райвійськомат йому навіть видав тимчасове посвідчення партизана. Проте за 41 післявоєнний рік він так і не добився, щоб йому надали статус партизана [23, с.10-11]. (Такі випадки були скоріше винятками ніж правилом, як збоку органів, так і з боку мешканців, так і з боку колаборантів – більшість яких вірою і правдою служили фашистам).

Політика окупаційної адміністрації щодо сільського населення вирізнялася жорстокою регламентацією. Тоталітарний характер поведінки завдавали власне німці – сільгоспінспектори, а з наближенням фронту чи активізацією партизанів також командири військових формувань. Виконуючи накази вищого керівництва, вони вимагали аналогічних дій від місцевих колаборантів [26, с.294].

Ситуація на селі погіршилася, коли набрав чинності указ „Про новий аграрний порядок“ (від 15 лютого 1942 р.). Оскільки постачання продуктів харчування для потреб Третього рейху відтоді перетворилось на пріоритетне завдання окупаційної вла-

ди, жорстокість сільгоспінспекторів, старост та поліцаїв значно посилилася. Поява кінної брички на околиці села сприймалася його мешканцями як справжнє лихо. Приїзд сільгоспінспектора у село як правило закінчувався для селян побиттям: за невиконаний обсяг виробничої норми, за непослух і т.д. [26, с.296].

Помічник старости с. Шельпахівка мав звичку за найменшу провину „давати гуми“ – винуватого запихав головою під стіл через лавку і бив. Свого односельця за обміняного на одяг без дозволу влади підсвинка, він мало не забив на смерть – чоловік місяць пролежав між життям і смертю. Цього помічника взялися „вчити розуму“ місцеві партизани, витягнувши його вночі із хати. Кілька годин в одних кальсонах водили на морозі за селом з наміром розстріляти. Але не розстріляли, бо розуміли, що за такого „цінного служаку“ хтось із жителів села поплатиться життям. (За роки окупації, за допомогу партизанам, як заручників в „Уманській ямі“ було розстріляно 30 мешканців села, в тому числі дітей і навіть вагітних жінок).

Війна зумовлює підвищений рівень відповідальності всіх і кожного перед законом. Здійснені у воєнний час злочини, а тим більше співпраця з ворогом як найтяжчий злочин воєнної доби, розглядаються як скоєні „за обтяжливих обставин“. Тому під час війни керівництво СРСР з його потужною правоохоронною системою вдалося до значних обмежувально-репресивних заходів щодо цивільного населення з метою знешкодження небезпечних осіб, забезпечення суворого і надійного контролю за сумнівними категоріями громадян, встановлення тих, які стали на шлях співпраці з окупантами.

Зрадниками Батьківщини із числа військовослужбовців, дезертирами, а також тими, хто був у німецькому полоні або оточенні, займалась військова контррозвідка – Особливі відділи (від 14 квітня 1943р. – „СМЕРШ“). Цивільним населенням, яке на окупованій території пішло на такий крок як співпраця з ворогом, займалися територіальні органи НКВС і НКДБ. Така робота розпочиналася відразу після визволення території від окупантів. Від правових структур на місцях вимагалось ретельно та всебічно проводити перевірку осіб, які проживали у даній місцевості при окупантах. Важливість такої роботи пояснювалася тим, що за умов допущення помилок, зволікань, поверхневого

підходу до виконання завдань правоохоронцями, учорашні пособники гітлерівців, які знущалися над мирним населенням, боролися з партизанами та підпільниками, брали участь у катуванні і знищенні радянських активістів, відправці населення на роботу в Німеччину, могли уникнути заслуженого покарання [26, с.340].

Перед тим, як правоохоронні органи проводили перші практичні заходи щодо виявлення колаборантів, проводилася значна і не менш відповідальна підготовча робота. У першу чергу її здійснювали спеціальні оперативно-чекістські групи, які в ході відступу німців захоплювали архіви окупаційної влади, отримували необхідну інформацію від агентури. Так, 2 квітня 1943 р. НКВС видав розпорядження, яким зобов'язував працівників на місцях розгорнути активну агентурну роботу на визволених територіях. При цьому від негласних помічників необхідно було у першу чергу, через опитування отримувати вичерпну відносно виявлених „зрадників, ставлеників та пособників ворога“. Другою ланкою інформаційного характеру були відомості, що їх надавали підпільники і партизани. Третьою, і, очевидно, найхиткішою були свідчення очевидців та мешканців населених пунктів. У багатьох випадках викриття посібників відбувалося на зборах, куди скликали всіх мешканців села. Такого роду заходи могли стати приводом для зведення особистих рахунків між односельцями, коли одне - два свідчення вирішували долю людини [26, с.341].

Із визволенням району частина колаборантів відступила разом з німецькими військами (кілька таких з с.Орадівка опинились аж в Канаді), частина виїхала в інші місцевості (декого через багато років випадково зустріли земляки і „здали“ їх органам НКВС – так трапилось з одним із христинівських та великосевастьянівських поліцаїв; інших заарештувала і судила військова комендатура – таких ми нарахували 68 осіб. Декого із колаборантів розстріляли при спробі втекти під час арешту. Після відбуття покарання частина колишніх старост і поліцаїв повернулася додому.

Із 15 колаборантів с.Велика Севастьянівка – 2 втекло, подальша доля невідома, решту судили на 12 років, з них додому повернулось 3.

Із 10 колаборантів с. Івангорода – староста був засуджений до розстрілу, 1 вбили під час арешту, 1 втік, решта засуджена до 10 років ув'язнення, додому повернулося 3.

Із 5 колаборантів с. Веселівка – старосту виправдали, решту судили, повернулися всі.

Із 12 колаборантів с. Розсішки – старосту розстріляли (як виявилось пізніше допомагав партизанам), 1 був убитий при втечі, решту судили, з них повернулося – 3.

Із 9 колаборантів с. Ягубець – всі були засуджені на 10 років, відсиділи по 7, всі повернулися додому.

Із 5 колаборантів с. Шукайвода – 1 був вбитий при визволенні села, решта засудженна, повернувся додому – 1.

Із 6 колаборантів с. Осітна – 1 засуджений до розстрілу, решта відбувала різні терміни покарання, не повернувся ніхто.

Із 9 колаборантів с. Христинівка – всі були засуджені, додому повернулося – 8.

Із 10 колаборантів с. Пеніжкове – дехто втік, решту судили, додому не повернувся ніхто (точних даних не має).

Даних про кількість колаборантів в с.Талалаївка немає, додому повернувся 1.

Точних даних про кількість колаборантів з с.Мала Севастинівка немає (приблизно – 4), після засудження додому повернулися всі [23, с.1-22].

Таким чином підводячи підсумок даної роботи можна констатувати:

По-перше, таку велику кількість колаборантів в значній мірі спровокувала передвоєнна політика радянської влади.

По-друге, у планах окупантів колаборантам відводилася другорядна роль „двірників“ для виконання „брудної роботи“. Проте слід відзначити, що без такої значної кількості колаборантів окупанти просто фізично не змогли б так ефективно пограбувати контрольовану територію та боротися з проявами незадоволення та партизанами.

По-третє, опрацювання статистичних матеріалів по 15 населених пунктів району (із 28, причому якраз по найбільших - м.Христинівка і с.м.г. Верхнячка даних поки що немає) дає можливість робити певні теоретичні висновки. Якщо в 15 населених пунктах набралось 110 колаборантів, то і в решті 13 населених пунктів їх буде не менше. Разом близько 220 чоловік. Виходячи з цього і враховуючи поправку на те, що Христинівський район є середнім за розмірами і кількістю населення - можна припустити, що загальна кількість колаборантів на території Черкащини могла становити близько 5 тис. чоловік.

Список використаних джерел

1. Архів управління СБУ в Черкаській області, ф.3, оп.1, спр. 1, арк. 124-126
2. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941-1945.- К., 2000. - 944с.
3. Бесчастный А.М. Дорога смерти. - Кировоград, 1982. - 36с.
4. Боляновський А. Дивізія „Галичина“. Історія. - Львів: Львівський національний університет ім. І.Франка, 2000. - 528с.
5. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах(1939-1945): Т.12.К.: Видавничий дім „Альтернатива“, 1999. - 335с.
6. Киричук Ю., Марискевич Т. Український колабораціонізм в 1941 - 1945 рр. - Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 2001.-С.259-274.
7. Киричук Ю., Марискевич Т. Козирна карта для Сталіна. Український колабораціонізм у 1941-1945 рр. та його сутність // Дзвін. - 2000.№7. С.95-100.
8. Марущенко О.В. Сучасна українська історіографія і проблема колабораціонізму в роки німецько-фашистської окупації України. Збірник наукових статей. Вип.7. Частина I. - К.: НАН України. Інститут історії України. 2003. - С.47-62.
9. Неотвратимое возмездие: по материалам судебных процессов над изменниками Родины, фашистскими палачами и агентами империалистических разведок / Сост.: М.Г. Карышев. - М.: Воениздат, 1987. - 360с.
10. Потильчак О.В. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації. - К., 1999. - 205с.
11. Семиряга М.И. „Коллаборационизм“. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. - М.: Российская политическая энциклопедия. 2000. - 836с.
12. Спогади жителів Христинівщини. - Христинівка, 2006. - 42с.
13. Черкащина в контексті історії України. Черкаси, 2004. - 475с.
14. Шайкан В.О. Українська інтелігенція напередодні Другої світової та Великої Вітчизняної воєн: витоки колаборації. // Історичний журнал. - 2006. - №3. - С.83 - 91.
15. Шайкан В.О., Шайкан В.О. Соціально-політичні та економічні причини виникнення колабораціонізму на теренах рейхскомісаріату „Україна“ та військової зони в роки Другої світової війни. - Кривий Ріг: Мінерал, 2004. - 151с.
16. Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату „Україна“ і військової зони в роки Другої світової війни. - Кривий Ріг: Мінерал, 2005. - 451с.